

J. H. van Swinden, *Beschrijving van het Eisinga-planetarium te Franeker, 1780. Het leven van Eisinga en eene geschiedenis van zijn planetarium*, W. Eekhoff, 1851. *Leven en werken van prof. J. H. van Swinden*, M. A. M. van Hoom, ed. (Franeker Van Wijnen, 1994, xxxiv + viii + 164 blz., ISBN 90 5194 105 6).

De viering van de tweehonderdvijftigste geboortedag van Eise Eisinga (1744-1828), de maker van het bekende planetarium in Franeker, is mede opgeluisterd door deze uitgave met bovenstaande samengestelde en door haar omvang onduidelijke titelbeschrijving.

De 'Beschrijving ...' (53-164) van het planetarium door Van Swinden, geeft uitleg over de informatie die van het apparaat valt af te lezen. Het boek is daarmee een 'gids' voor het planetarium en (evenals het planetarium zelf) een poging tot popularisering van de sterrekunde voor de geïnteresseerde leek. Eisinga's instrument bestaat trouwens uit meerdere delen: het planetarium, een hemelsplein (om de schijnbare beweging van de sterren en de zon aan de hemel te tonen) en zonne- en maanwijzers. De eerste druk van het werk is uit 1780. Deze fotografische herdruk van de derde druk van 1851 bevat hoofdstukjes met verbeteringen uit 1824 en 1851. Het relaas is geïllustreerd met een grote uitklaplaats van het planetarium.

Het artikel van M. A. M. van Hoorn, 'Jan Hendrik van Swinden (1746-1823). Een gemeenebestgezend geleerde' (ix-xxvii), dat aan de fotografische herdruk voorafgaat, is een biografische schets op basis van literatuurstudie. Van Swinden was van 1767 tot 1785 als hoogleraar werkzaam aan de Franeker academie. Zijn leeropdracht omvatte logica, metafysica en 'filosofie' (hier viel ook natuurkunde onder). Tevens deed hij waarnemingen op het gebied van de meteorologie, het aardmagnetisme en het noorderlicht. In het jaar 1785 aanvaardde hij een professoraat aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam. Hij werd naast zijn wetenschappelijke werk ook politiek en maatschappelijk actief. Zo was hij een van de voorstanders van de invoering van het metrieke stelsel. Het is vreemd dat de auteur in dit artikel noch Eisinga noch zijn planetarium noemt.

'Het leven van Eisinga en eene geschiedenis van zijn Planetarium' door W. Eekhoff (1-45) is een enigszins verouderd exposé; dat stamt dan ook uit 1851. We lezen dat Eise Eisinga zijn vader (en een oom) in beroep en hobby's navolgde; hij werd wolkammer van beroep en hield zich in zijn vrije tijd bezig met de beoefening van reken- en meetkunst en astronomie. Hij vestigde zich in 1768 in Franeker als wolkammer. Begin 1774 werd een boekje gepubliceerd waarin rampspoed werd voorspeld als gevolg van een aanstaande conjunctie (samenstand) van planeten. Dit astrologische werkje zaaide flink wat paniek onder de bevolking. Eisinga kwam toen op het idee om in zijn huis een planetarium te bouwen, zodat de mensen konden zien dat de planeten onmogelijk bij elkaar in de buurt kunnen komen. De bouw van het planetarium (in de zoldering van zijn slaapkamer) duurde van 1774 tot 1780. Professor van Swinden raakte na een aantal bezoeken behoorlijk onder de indruk van het apparaat. Hij publiceerde zijn *Beschrijving ...* in 1780 om de aandacht van het publiek op het kunststuk te vestigen en om uit te leggen hoe vernuftig en waarheidsgetrouw het apparaat werkte. In 1787 kwam het voortbestaan van het planetarium in gevaar. Eisinga was als lid van de Patriots-gezinde vroedschap van Franeker actief geweest en sloeg op de vlucht. Hij werd in 1791 alsnog gearresteerd en in april 1792 veroordeeld tot 5 jaar verbanning uit Friesland. Dankzij de omwenteling van 1795 kon hij eerder terugkeren en in 1796 kreeg hij zijn huis, met het verwaarloosde planetarium, terug. In de loop der jaren werd het planetarium beroemd en uiteindelijk besloot Koning Willem I tot aankoop van het huis/planetarium voor het rijk. Eise Eisinga stierf twee jaar na de officiële overdracht.

A. Dik, ed., *'Het is of ik met mijn lieve sprak'. De briefwisseling tussen Jean Malherbe en Christina van Steensel, 1782-1800* (Egodocumenten IX; Hilversum: Verloren, 1994, 231 biz., ISBN 90 6550 128 2).

De Luikenaar Jean Malherbe (1741-1800) was violist en vanaf 1792 kapelmeester bij de hofkapel van de stadhouder. In 1782, reeds over de veertig, huwde hij de ruim 17 jaar jongere Catharina van Steensel (1758-1801), dochter van een Delftse brander. Vermogend waren ze niet, maar er was een lijfrente, en ze konden in 1788 aan het Haagse Smidswater een huis op stand kopen. Christina's moeder had trouwens een ridderhofstede met heerlijke rechten geërfd die haarenige status gaf. Het echtpaar kreeg acht kinderen, waarvan zeven bij de dood van de ouders nog in leven waren. Toen Malherbe in 1795 door de vlucht van de stadhouder op slag zijn baan verloor, stelde met name die kinderschaar een financieel probleem. De violist werd gedwongen het werk te accepteren dat zich aanbood, en dat was niet veel. Pas in 1798 bracht een klein pensioen enig soelaas. Malherbe had eerst de stadhouder moeten vergezellen naar 't Loo en 't Valkhof, later her en der de kost bijeen zien te scharrelen, terwijl zijn wat ziekelijke vrouw bij naaste familie in de buurt van Breda herstel zocht. Dankzij die veelvuldige en langdurige momenten van scheiding is er een uitvoerige briefwisseling tussen de echtgenoten bewaard gebleven, die ons heel concreet binnenvoert in het dagelijks leven van het huisgezin. Opvoeding, kinderleed, gezondheid, reizen, aankopen, prijzen, geldzorgen, kleine rampen, familieberichten, kerkgang en recreatie — alles komt aan bod. Hoewel Malherbe al vroeg had geleerd zijn politieke voorkeur te verzwijgen, toont de correspondentie schrijnend hoe de Omwenteling hele levens heeft ontwricht, ook van patriotsgezinden. Verrassend in de brieven is de vanzelfsprekendheid waarmee de rollen in het huishouden werden gewisseld, terwijl ook het familienetwerk intensief werd gebruikt. Kenmerkend voor het maatschappelijk zelfbesef van het gezin Malherbe is daarentegen de constante hulp van een minimum aan dienstpersoneel, zelfs bij de diepste geldzorgen. De correspondentie is niet in het minst van belang omdat ze belijdende katholieken uit het Noorden betreft. De religie blijkt een mentaal steunpunt, en priesters zijn steeds in de buurt, behalve wanneer het geld echt komt te mankeren. De brieven zijn zeker niet alleen zakelijk getoonzet, maar de emoties vindt men er toch hoofdzakelijk zo gestandaardiseerd in verwoord, dat het gevoelsleven zich bij eerste lezing niet echt openbaart.

In deze uitgave worden 134 van de 316 bewaarde stukken uit de collectie Malherbe (GA Amsterdam) gepubliceerd. De bewerkers hebben ervoor gekozen steeds brieven uit enkele aaneengesloten jaren te publiceren, waarbij ook die van familieleden zijn meegenomen. Jean Malherbe schreef in het Frans, hier is slechts een vertaling opgenomen. Die steekt wat vreemd af tegen de nauwkeurig getranscribeerde Nederlandse brieven van Christina van Steensel. Over Christina's omgang met taal en spelling zou vermoedelijk een boeiend artikel te schrijven zijn, en de facsimile van een brief van Jean (110) doet vermoeden dat dit ook voor hem geldt. Het is het taalgebruik van matig onderrichte leden van de kleine burgerij. Deze prettig leesbare uitgave wordt door enkele registers ontsloten.

Willem Frijhoff

NIEUWSTE GESCHIEDENIS

L. van Outrive, Y. Cartuyvels, P. Ponsaers, *Sire, ik ben ongerust. Geschiedenis van de Belgische politie 1794-1991* (Leuven: Kritak, 1992, 367 blz., f65,-, Bf 1198,-, ISBN 90 6303 385 0).